

Prof. dr. Alberdina Houtman

Het verlossende woord: Jezus en de Tora

Rede ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Alberdina (Dineke) Houtman

19 november 2016

Protestantse Theologische **Universiteit**

Het verlossende woord:

Jezus en de Tora

Alberdina Houtman¹

Dames en heren,

Tien jaar geleden aanvaardde ik mijn taak als bijzonder hoogleraar met een rede getiteld "Juwelen in een mestvaalt of parels voor de zwijnen". Ik heb daarin betoogd waarom het vak Jodendom niet mag ontbreken aan een instelling voor academische theologiebeoefening. Vandaag, bij mijn afscheid als docente Semitische talen en rabbinica, en als bijzonder hoogleraar Jodendom met speciale aandacht voor joods-christelijke relaties wil ik dat nog een keer onderstrepen. Ik kies daarbij voor een heet hangijzer in de joods-christelijke relaties, namelijk de rol en het belang van de Tora voor het joodse volk, voor Jezus, en voor ons, zijn hedendaagse navolgers. Ik doe dat in de geest van het boek dat vanmiddag officieel is aangeboden: *Religious Stories in Transformation: Conflict, Revision and Reception*.² We zullen zien hoe een belangrijk thema uit de godsdienst van Israël werd getransformeerd tot een wezenlijk anders, maar essentieel onderdeel van het christendom.

Verhalen in verandering

Godsdiensten ontstaan niet in een vacuüm maar in een context van tijd en plaats. En na hun ontstaan ontwikkelen ze zich verder onder invloed van omgevingsfactoren. Oude verhalen worden aangepast aan nieuwe inzichten, trends en omstandigheden in een doorgaande stroom van duiding, herinterpretatie en aanpassing. Soms is de verandering zo groot dat hij leidt tot een nieuwe stroming of zelfs tot een nieuwe godsdienst, er ontstaan dan vertakkingen die een eigen leven naast elkaar gaan leiden.

Grote en snelle veranderingen leiden vaak tot conflict. Dikwijls kiezen vernieuwers er daarom voor hun nieuwe boodschap niet al te radicaal te presenteren, maar gebruik te maken van oude vertrouwde beelden. Door die oude beelden

anders te duiden worden ze geschikt gemaakt voor de nieuwe beweging. Soms werkt dat niet en dan sterven ze een stille dood. Maar als de aanpassing succesvol is dan worden de beelden integraal onderdeel van de nieuwe leer.

In de godsdienst van Israël was de Tora, naast het land, een van de twee centrale thema's. Aanvankelijk ging het vooral om het land. Abram werd geroepen om zijn land en zijn familie te verlaten en te gaan naar het land dat God hem zou wijzen om daar tot een groot volk te worden.³ Pas later kwam het tot een verbondssluiting waar een verplichting aan werd verbonden, namelijk de besnijdenis.⁴ Daarna duurde het volgens de traditie nog 430 jaar⁵ voor Mozes de Tora ontving op de Sinaï. Vanaf dat moment ging het om de combinatie land en Tora. Toen de Tempel werd verwoest in het jaar 70, en ook de volgende opstanden hard werden neergeslagen met als uiteindelijke gevolg de verbanning van de joden uit Jeruzalem, vervloog de hoop op een spoedig herstel van de Tempeldienst in het land van de belofte. De Tora kreeg daardoor, als mobiele, niet geografisch bepaalde en gemakkelijk overdraagbare kern van de traditie, een nog grotere rol in de identiteit van het volk Israël dan daarvoor al het geval was.

Het christendom is voortgekomen uit de godsdienst van Israël. En het is daarom opmerkelijk dat daarin zo weinig is overgebleven van de twee basisconcepten land en Tora. Aangezien de landbelofte expliciet aan Abram en zijn nakomelingen was gedaan is dat wat betreft het land nog niet zo verwonderlijk. Maar geldt dat ook voor de Tora? Is die ook gebonden aan het volk Israël, of is zij universeel en zouden we haar dus ook als christenen uit de volken moeten omarmen? Wat betekent het als we volgens het beeld van Paulus in Romeinen 11 als christenen geënt zijn op de edele olijfbom en zo mogen delen in de vruchtbaarheid van de wortel? Is die wortel niet de Tora? Dit zijn moeilijke vragen, die meer thuishoren bij de collega's van de systematische theologie. Die zijn echter voor de ontsluiting van de bronnen voor een groot deel afhankelijk van hun collega's van de afdeling Sources. Een mens kan immers niet alles.

De Jezusbeweging, waarmee het allemaal begon, was aanvankelijk een stroming binnen het jodendom en vanzelfsprekend hoorde daar de Tora bij. Toen echter steeds meer niet-Joden toetraden tot de beweging ontstond de lastige vraag

of die dan ook de wet moesten houden. De uitkomst van de discussie staat beschreven in Handelingen 15:19-20. Jacobus zegt daar:

¹⁹Daarom ben ik van mening dat we de heidenen die zich tot God bekeren geen al te zware lasten moeten opleggen, ²⁰maar dat we hun moeten schrijven dat ze zich dienen te onthouden van wat door de afgodendienst bezoedeld is, van ontucht, van vlees waar nog bloed in zit en van het bloed zelf.

De duiding van die tekst is nog niet zo gemakkelijk. Wat wordt bedoeld met de "al te zware lasten"? Is dat de besnijdenis?⁶ Of de wet van Mozes?⁷ Of gaat het om de voorvaderlijke gebruiken?⁸ Of wellicht om de aanvullende regels die stammen uit traditionele interpretatie? En wat zijn die vier regels die wel in acht moeten worden genomen? En waarom juist die vier? Het zijn allemaal vragen waar we hier helaas niet op in kunnen gaan.⁹ Maar hoe het destijds ook door Paulus en de andere apostelen bedoeld is, feit is dat voor ons als 21-eeuwse christenen in Nederland de Tora amper meer een rol speelt in het dagelijks leven, tenzij het ons goed uitkomt omdat het onze persoonlijke mening ondersteunt.

De vraag is hoe zo'n centraal begrip uit de religie waar het christendom uit voortgekomen is zo ver uit beeld geraakt is. Er zijn verschillende oplossingsrichtingen mogelijk, zowel Bijbels-theologische als sociologische, maar ik zal me vandaag beperken tot slechts een daarvan, namelijk de geleidelijke transformatie die ik al eerder noemde. We zullen zien hoe oude beelden over een oerbron van wijsheid door de eeuwen heen een nieuwe betekenis kregen.

In het begin was het Woord

In de loop van mijn studie viel mij op dat veel van de beelden die me van jongs af aan bekend waren over Jezus, in de Targoms en in de vroeg-rabbijnse literatuur werden gebruikt voor de Tora.¹⁰ Dat riep vragen bij me op. Waar komt die overeenkomst vandaan? Heeft het vroege christendom de beelden die leefden over de Tora gebruikt en omgevormd? Of was de beweging misschien ook omgekeerd? Probeerden de

rabbijnen te concurreren met de snelgroeiende kerk door te laten zien dat al die mooie voorstellingen in feite op de Tora sloegen? Of putten Jezus en de rabbijnen uit dezelfde bron van beeldmateriaal?¹¹ Methodologisch is dat lastig te onderzoeken. De rabbijnse bronnen zijn als verzameling weliswaar jonger dan het Nieuwe Testament, maar ze bevatten zeker ook materiaal dat uit dezelfde tijd stamt of zelfs ouder is. Mijn collega's van het parabelproject in Utrecht weten daar alles van.¹² Maar dat methodische probleem ontslaat ons niet van de plicht om de zoektocht aan te gaan. Daarom vergelijk ik vanmiddag beelden over Jezus en de Tora uit verschillende bronnen en ik doe dat aan de hand van de eerste verzen van het openingsgedicht uit het evangelie van Johannes:¹³

¹In het begin was het Woord, het Woord was bij God en het Woord was God. ²Het was in het begin bij God. ³Alles is erdoor ontstaan en zonder dit is niets ontstaan van wat bestaat. ⁴In het woord was leven en het leven was het licht voor de mensen.

Zoals verderop uit de tekst blijkt, gebruikt de evangelist het beeld van het Woord voor Jezus. In hoofdstuk 1:14 zegt hij: "Het Woord is mens geworden en heeft bij ons gewoond". Johannes introduceert zo zijn verhaal over Jezus bij zijn lezers met een term, *logos* in het Grieks, die zowel bij Joodse als niet-Joodse lezers en toehoorders bekend is. In de Septuagint, de oudste Bijbelvertaling voor Griekstalige joden,¹⁴ is *logos* meestal de vertaling van het Hebreeuwse woord *davar* als het gebruikt wordt voor Gods scheppingskracht en helingskracht. Denk aan Psalm 33:6¹⁵ "Door het woord van de HEER is de hemel gemaakt", waarin natuurlijk ook het scheppingsverhaal uit Genesis resoneert over God die de wereld schiep door te spreken. De helingskracht vinden we bijvoorbeeld in Psalm 107:20¹⁶ "Hij zond zijn woord en genas hen". In de Griekse wereld was de *logos* onder meer bekend door de stoïcijnen die daaronder de levenskracht van het universum verstonden. De *logos* werd gezien als een oerbron, waar alle werkingskracht uit voorkomt. De joods-hellenistische filosoof Philo van Alexandrië, een tijdgenoot van Jezus,¹⁷ sloot daar nauw bij aan. Voor hem was de *logos* enerzijds de oerbron en anderzijds een intermediair tussen God en de schepping.¹⁸

Davar wordt naast scheppingskracht ook gebruikt voor geboden. Het bekendste voorbeeld daarvan is Deuteronomium 4:13, waar staat "Hij maakte de regels van het verbond bekend, de tien geboden (*devarim*)". In die zin kan de term dus ook synoniem zijn voor Tora.¹⁹ Een ander voorbeeld daarvan vinden we in Deuteronomium 32:46-47. Vlak voor zijn dood prent Mozes het volk nog eenmaal het belang in van de Tora. Ik citeer het uit de Naardense Bijbel omdat die het meest letterlijk is:

⁴⁶zegt hij tot hen: houdt uw hart bij al de woorden (*devarim / logous*) die ik heden bij u heb betuigd,- dat ge uw zonen zult gebieden om te bewaken, om te doen, alle woorden van dit onderricht (*divree ha-tora / logous tou nomous*).

⁴⁷want het is geen leeg woord (*davar / logos*), dit, voor u, nee dit is uw léven!- met dit woord (*davar / logou*) zult ge uw dagen verlengen op de -rode- grond, waarheen ge de Jordaan oversteekt om haar te beërven.

Het Hebreeuws gebruikt hier steeds vervoegingen van het woord *davar* en in de Septuagint worden die vormen consequent vertaald met vervoegingen van *logos*. "Dit woord is uw leven", en "met dit woord zult u uw dagen verlengen". Dit verwijst naar Deuteronomium 6 waar Mozes dezelfde uitdrukkingen gebruikt voor de geboden, wetten en regels die leiden tot een lang en goed leven.²⁰ Aan het eind van vers 46 wordt expliciet duidelijk gemaakt dat het gaat om de woorden van de Tora, richtlijnen voor het leven.²¹

Maar er klinkt nog meer mee in die openingswoorden van Johannes. In de rijke ideeënwereld van de Bijbelse tijd en de intertestamentaire periode speelde ook het beeld van de gepersonifieerde Wijsheid, *Chochma* in het Hebreeuws en *Sophia* in het Grieks, een rol als intermediair en richtingwijzer. In het

Bijbelse wijsheidsboek Spreuken wordt in hoofdstuk acht de Wijsheid ten tonele gevoerd als lerares, profetes, en richteres. Ze is geschapen voor de wereld geschapen werd, ze is de geliefde van God en haar leer is de weg ten leven. Het deuterocanonieke wijsheidsboek van Jezus Sirach uit de tweede eeuw voor Christus sluit hierbij aan en laat bovendien in hoofdstuk 24 de Wijsheid haar tenten opslaan bij het volk Israël en stelt haar gelijk aan de wet van Mozes, de Tora.²² Hier vindt dus al een eerste transformatie plaats: de Wijsheid wordt Tora.

Als we dit scala aan betekenissen mee laten klinken in de lezing van Johannes 1:1, dan horen we "In het begin, nog voor de schepping van de wereld, was de oerbron, de intermediair tussen God en schepping, de richtingwijzer, de lieveling van God."

Zowel het jodendom als het christendom gaat ervan uit dat de Messias, de gezalfde verlosser, al bestond voor de grondlegging van de wereld. In het voorchristelijke joodse boek Henoch (48:3) staat dat de naam van de mensenzoon al werd genoemd voor de zon en de hemellichamen gemaakt werden. De Apostel Petrus schrijft in zijn eerste brief (1:20) dat Christus voor de grondlegging der wereld door God is uitgekozen. En in latere rabbijnse bronnen komt de naam van de Messias voor in opsommingen van wat al bestond voor de wereld geschapen werd.²³ De traditie van de naam van de Messias wordt daar afgeleid van Psalm 72:17, waar staat "zijn naam zij eeuwig, voor de zon ontsprong zijn naam".²⁴

Johannes identificeert in zijn openingsgedicht het Woord – inclusief alle connotaties die daarbij horen – met Jezus. En het lijkt alsof hij zich met die identificatie van Woord en Jezus afzet tegen de andere mogelijkheid van vleesgeworden woord, namelijk de Tora, het fysieke in steen gegrifte woord van God.²⁵ In vers 17 schrijft hij namelijk: "De wet²⁶ is door Mozes gekomen, maar goedheid en waarheid zijn met Jezus gekomen." Deze zin springt uit de beeldende poëtische stijl van het lied. De reden van deze invoeging zou kunnen zijn dat voor de Joodse hoorders en lezers van het lied, de Tora de eerste associatie was die opkwam bij de gebruikte beelden.

Laten we de andere beelden uit deze eerste verzen van het Johannesevangelie eens bij langslopen om te zien hoe die gebruikt worden.

In het begin was het Woord. Een deel van de associaties die meekwamen met dit beeld hebben we al besproken, maar ik wil nog even verder ingaan op de eerste woorden "in het begin", "en arche" in het Grieks. Dit zijn dezelfde woorden als waarmee de Septuagint de woorden *be-resjit* in Genesis 1:1 vertaalt. Over deze beginwoorden van Genesis is heel veel geschreven. *Be* is een voorzetsel dat "in / bij" of "door middel van" kan betekenen, en *resjit* betekent "begin / eerste / beste". Bij velen van ons zal dit door de NBG-vertaling van 1951 in het geheugen zijn opgeslagen als "in den beginne". De NBV vertaalt wat moderner "in het begin", maar het probleem met deze beide vertalingen is dat ze een bepaald lidwoord gebruiken dat er niet staat in de grondtekst. De Naardense Bijbel vertaalt daarom meer tekstgetrouw, maar in wat ongebruikelijk Nederlands, "bij begin". Een aantal jaren geleden is er een levendige discussie gevoerd over deze vertaalkwestie in *Alef Beet*, het blad van de Vereniging Hebreeuws.²⁷ Mijn Leidse collega Martin Baasten stelde daarin op goede gronden voor om de beginwoorden op te vatten als een status constructus met een gesubstantiveerde zin als tweede lid. Hij kwam daarmee tot de vertaling "toen God begon met het scheppen van de hemel en de aarde". Dit is een tijdsbepaling die – na een beschrijvende omstandigheidzin in het tweede vers – het inleidende kader schept voor vers drie: "God sprak: 'Er zij licht', en er was licht." Vanuit een beginsituatie van een aarde in chaos, en een duistere oervloed, sprak God zijn eerste scheppingswoord: "Licht!" Dit is een ander licht dan het licht van de hemellichamen die immers pas op de vierde dag werden geschapen. De uitleggers van de rabbijnse midrasj-verzameling *Genesis Rabba*²⁸ leggen dit als volgt uit:

Het licht dat werd geschapen in de zes scheppingsdagen kan niet de dag verlichten, want het zou het licht van de zon overschaduwen, en ook niet de nacht, want het was alleen voor de dag bedoeld. Waar is het dan? Het ligt opgeslagen voor de rechtvaardigen in de messiaanse toekomst, zoals geschreven staat "Dan is het licht van de maan als het licht van de zon, en het zonlicht wordt verzevenvoudigd, als het licht van zeven dagen tegelijk. Op die dag geneest de Heer de wond van

zijn volk en geneest hij de striemen die het zijn toegebracht (Jesaja 30:26)."

Alles is erdoor ontstaan. In Genesis Rabba 1:5 en vele parallellen wordt voor een heel andere oplossing gekozen voor de interpretatie van *be-resjit*. De rabbijnen die daar aan het woord komen lezen het voorzetsel als instrumenteel "door middel van". Het woord *resjit* verbinden ze met het al eerdergenoemde hoofdstuk Spreuken 8 over de gepersonifieerde wijsheid. In vers 22 staat daar "De HEER heeft mij verworven '*resjit darko*', d.w.z. "het begin / de eerste van zijn weg". De Wijsheid, oftewel de Tora, is verworven als eersteling van Gods weg met de wereld. De eerste woorden van Genesis kunnen dan geïnterpreteerd worden als "door middel van de Tora schiep God de hemel en de aarde". De Tora wordt in deze teksten dan ook vaak vergeleken met de blauwdruk van een architect. Het Woord is het scheppingsinstrument: zonder de Tora is niets ontstaan van wat bestaat. *Resjit*, Wijsheid, oftewel Tora, assisteerde God bij zijn scheppingswerk. Je zou dit het eerste concept van *intelligent design* kunnen noemen. Dit idee wordt ook gebruikt in de Fragmenten Targoem van Genesis 1:1 die dit vers vertaalt als "Door Wijsheid schiep God en voltooide Hij de hemel en de aarde."²⁹ Deze interpretatie, waarbij God een helper heeft bij zijn scheppingswerk, kon echter gezien worden als aantasting van het monotheïstisch ideaal, en was daarom niet onbetwist.³⁰

In het woord was leven. Dit is een oud Bijbels gegeven dat we al tegenkwamen in de teksten uit Deuteronomium. Ook in Spreuken 8, het hoofdstuk over de gepersonifieerde Wijsheid, zegt de auteur "Want wie mij vindt, vindt het leven".³¹ In de apocriefe en pseudepigrafische literatuur en in de teksten die gevonden zijn bij de Dode Zee komt het thema ook veelvuldig voor. Jezus zelf antwoordt in Lucas 10:25-28 op een vraag naar het eeuwige leven dat de wet daartoe de sleutel is: "Doe dat en u zult leven." Nog weer later, in de *kinjan Tora*, een later toegevoegd hoofdstuk aan *Pirkee Avot*,³² staat het aldus verwoord (Avot 6:7): "Groot is de Tora, want zij geeft aan wie haar onderhouden leven in deze wereld en in de komende wereld, want er is gezegd 'Want zij zijn leven voor wie ze vinden en genezing voor hun hele lichaam' (Spreuken 4:22)".³³

In Johannes 14:6 zegt Jezus over zichzelf dat hij de weg, de waarheid en het leven is. En de vele genezingsverhalen in de evangeliën getuigen van zijn helingskracht. Op grond daarvan, maar waarschijnlijk ook gebaseerd op bijvoorbeeld het lied van de leidende knecht in Jesaja 53, identificeert Johannes in zijn evangelie het levenwekkende en genezende Woord met Jezus Christus.

... en het leven was het licht voor de mensen. Dit is een oud en overbekend thema, denk bijvoorbeeld aan Psalm 119:105 "Uw woord is een lamp voor mijn voet en een licht op mijn pad." Hier wordt duidelijk gedoeld op de Tora die de mens metaforisch behoedt voor struikelen in het donker.³⁴

Een ander idee van licht is het oerlicht dat op de eerste scheppingsdag werd geschapen. In Genesis Rabba 3:4 wordt dat eerste licht in verband gebracht met Psalm 104:2 waar staat dat God in een mantel van licht is gehuld.³⁵ Er bestaat een zeer oud Aramees gedicht, waarschijnlijk uit de eerste eeuw,³⁶ over vier belangrijke momenten in de heilsgeschiedenis, die allemaal zouden hebben plaatsgevonden, of nog plaats zullen vinden, in de nacht van de 14^e op de 15^e Nissan, de dag in het voorjaar waarop tot op de dag van vandaag Pesach wordt gevierd. Het kan niet toevallig zijn dat dat volgens de traditie ook de nacht is waarop Jezus werd overgeleverd.³⁷ De vier gebeurtenissen in het gedicht zijn: de Schepping, het Verbond met Abraham, de Uittocht, en de Messiaanse Verlossing. Over de eerste nacht staat daar:³⁸

Toen de Heer geopenbaard werd over de wereld om haar te scheppen. De wereld was woest en leeg en duisternis lag gespreid over de oppervlakte van de oervloed en de Memra van de Eeuwige was licht en lichtgever en hij noemde het de eerste nacht.

De dichter beschrijft hier de Memra als het oerlicht van de eerste scheppingsdaad. Ik kom zo terug op de betekenis van Memra, maar ik maak eerst even de uitleg van deze versregel van het gedicht af. Het woord dat ik vertaald heb als "lichtgever", is in het Aramees *manhara* wat ook "morgenster" betekent. En waarschijnlijk komt dan bij Bijbelvaste toehoorders Openbaringen 22:16 in gedachten: "Ik ben de telg van David, zijn nakomeling, de heldere morgenster".

Overbekend is ook het getuigenis van Jezus over zichzelf in Johannes 8 waar hij zegt: "Ik ben het licht voor de wereld."

Het beeldveld "licht" kan dus verschillende betekenissen hebben. In de Hebreeuwse Bijbel wordt het geassocieerd met de Tora, en in het Aramese gedicht met het oerlicht van de eerste scheppingsdag, dat volgens rabbijnse traditie ligt opgeslagen voor de rechtvaardigen. Maar het kan ook de heldere morgenster zijn die de messiaanse morgen aankondigt. Johannes laat het beeld slaan op Jezus, die zowel de heldere morgenster is als het licht voor de wereld.

Excurs: Memra

Ik maak even een uitstapje naar het begrip Memra. Memra, of *memar* in zijn onbepaalde vorm, is Aramees voor "woord, uiting". In de Targoems, de joodse Aramese Bijbelvertalingen, wordt het vaak gebruikt in verband met de godsnaam. Als in de Hebreeuwse tekst geschreven wordt over God, zoals hij zich in zijn heilige naam laat kennen, schrijven de vertalers "Memra van de Eeuwige." De meningen van de geleerden lopen uiteen over de betekenis van het gebruik.³⁹ Er is een school die het interpreteert als een zogenaamd "anti-antropomorfisme", dat wil zeggen een manier om te zorgen dat er geen al te menselijke eigenschappen aan God worden toegekend. De Aramese vertalers gebruikten meer van dat soort middelen. Andere woorden in dezelfde categorie zijn bijvoorbeeld "glorie", en "aanwezigheid".⁴⁰ De andere school ziet het als een hypostase, een min of meer zelfstandige entiteit.⁴¹ Met name de Palestijnse Targoems, die deels contemporain zijn met het Nieuwe Testament, lijken de Memra soms te zien als een eigenstandige scheppende kracht. Een argument dat zou kunnen pleiten voor deze opvatting is dat de term niet voorkomt in de latere rabbijnse bronnen. Het zou kunnen zijn dat het daar vermeden wordt om associaties met een meergodendom te voorkomen.

Het ligt voor de hand om in het gebruik van de term Memra een verband te veronderstellen met de *logos*, en dat is dan ook vaak gedaan.⁴² Een van de problemen daarbij is dat in veel gevallen het Hebreeuwse *davar*, dat we hier gebruiken als uitgangspunt voor onze uiteenzetting over het begrip "woord", juist vertaald wordt met andere woorden, met name *pitgam*,

maar ook *mila*.⁴³ In bijvoorbeeld de tekst uit Deuteronomium die we eerder vanmiddag lazen, wordt in de meeste versies *pitgam* gebruikt en een enkele keer *mila*, maar nooit Memra. Daar staat tegenover dat bijvoorbeeld in Jesaja 51:4-5 waar het volk wordt opgeroepen te luisteren naar God die zegt: "De wet (*torah*) vindt zijn oorsprong in mij en mijn recht zal een licht zijn voor de volken", in de Targoem de eerste woorden van vers 4 vertaald zijn als "Luister naar mijn Memra". Het is dus niet een op een gelijk te stellen met de *logos*, maar er zit zeker een aspect van personificatie van bepaalde eigenschappen van God in, met name zijn scheppende, openbarende en verlossende kracht.

We hebben gezien dat de beelden van de *logos*, het Woord, die door de joodse Johannes worden toegepast op Jezus, door andere joodse uitleggers gebruikt worden voor de Tora. Van een deel van de beelden weten we zeker dat ze ouder zijn dan de tijd van de evangelist, zoals het beeld van de Wijsheid als eersteling van de schepping, de lieveling van God. Dit beeld is door het traditionele jodendom geïnterpreteerd als Tora en is door Johannes op ingenieuze wijze geduid als Jezus, daarmee impliciet suggererend dat Jezus de Tora vervangen heeft. Van andere beelden weten we dat ze contemporain zijn, zoals bijvoorbeeld de *logos* van Philo. Van weer anderen, zoals de *Memra* van God als licht en lichtgever, is de datering onduidelijk. We zien dus een oorspronkelijk samenhangend complex van beelden, dat uiteenging in twee zeer verschillende duidingsrichtingen. Waar het jodendom de Tora ziet als de richtingwijzer voor het dagelijks leven en als toegang tot het eeuwige leven, belijden christenen Jezus als hun leidman die ze willen navolgen in dit leven om zo het eeuwige leven te verwerven. Wie Jezus in het dagelijks leven wil navolgen zou zich moeten afvragen hoe hij zelf tegenover de Tora stond. Met andere woorden: *What Would Jesus Do?*

WWJD

Mijn voorganger op de leerstoel, Simon Schoon, schetst Jezus in zijn boek *De weg van Jezus*, als een wetsgetrouwe Jood.⁴⁴ Jezus ging naar de synagoge en vierde de religieuze feesten. En op de vraag van de rijke jongeling naar de weg tot het eeuwige

leven, antwoordde hij eenvoudig: je kent de geboden!⁴⁵ In zijn onderwijs benadrukte en verscherpte hij de ethische geboden. En hoewel hij de meer cultische geboden wat relativiseerde, stelde hij nooit de wet als zodanig ter discussie.⁴⁶ Zie bijvoorbeeld Matteüs 5:17:

Denk niet dat ik gekomen ben om de Wet of de Profeten af te schaffen. Ik ben niet gekomen om ze af te schaffen maar om ze tot vervulling te brengen. Ik verzeker jullie: zolang de hemel en de aarde bestaan blijft elke jota, elke tittel in de wet van kracht, totdat alles gebeurd zal zijn. Wie dus ook maar een van deze geboden afschaft en aan anderen leert datzelfde te doen, zal als de kleinste worden beschouwd in het koninkrijk van de hemel. Maar wie ze onderhoudt en dat aan anderen leert, zal in het koninkrijk der hemelen hoog in aanzien staan.

In Matteüs 11:30 staat de bekende uitspraak van Jezus: "mijn juk is zacht en mijn last is licht". Direct daarop volgt een hoofdstuk met interpretaties van de sabbatregels. Jezus gaat daar veel reukelijker mee om dan de Farizeeën die hem daar dan ook op aanspreken. Dit soort discussie laat zien dat de wet weliswaar eeuwig is, maar dat de meningen over de interpretatie kunnen verschillen, iets wat kenmerkend is voor de rabbijnse omgang met de Schrift. Jezus' uitgangspunt was dat de Tora er is ten bate van de mens, zoals de tekst uit Deuteronomium 32 die we lazen verwoordde: "dit woord is uw leven". Wat betreft de sabbat vat hij dat in Marcus 2:27 mooi samen als "De sabbat is er voor de mens, en niet de mens voor de sabbat." Hij verwijt zijn tegenstanders dat zij de letter van de wet zwaarder laten tellen dan de geest van de wet waardoor de naleving een onnodig zware last wordt (Matteüs 23:23). Dat wil niet zeggen dat Jezus zichzelf buiten de traditie plaatste. Integendeel, met zijn vernieuwende interpretaties blies hij het gesprek over de essentie van de Tora nieuw leven in. In het jodendom, toen al en ook nu nog, vindt altijd een wisselwerking plaats tussen de geschreven wet en de interpretatie daarvan. Nieuwe inzichten worden daarbij niet geschuwd. Een traditie in Talmoed Chagiga illustreert mooi hoe een nieuwe interpretatie positief gewaardeerd wordt:⁴⁷

Onze rabbijnen leerden: het gebeurde eens dat rabbi Jochanan ben Beroka en rabbi Elazar ben Chisma op bezoek gingen bij [hun leraar] rabbi Jehosjoea in Peki`in. Hij zei tegen hen: "Welke nieuwe interpretatie was er vandaag in het leerhuis?" Ze zeiden tegen hem: "Wij zijn uw leerlingen en we drinken van uw water." Hij zei tegen ze: "Dat mag wel zo zijn, maar het is onmogelijk dat er geen vernieuwing is in een leerhuis. Wie was er aan de beurt deze sjabbat?" "Het was de sjabbat van Eliëzer ben Azarja." "En waar ging de uitleg over?" Ze zeiden tegen hem: "Over het schriftgedeelte 'roep bijeen'." "En wat leerde hij daarover?" "Roep dan het volk bijeen, de mannen, de vrouwen en de kleine kinderen (Deut. 31:12a)'. De mannen komen om te leren, de vrouwen om te luisteren. Maar waarom komen de kleine kinderen? Om degenen die ze brengen te belonen." Hij zei tegen hen: "Jullie hebben een parel in handen en jullie wilden me die onthouden?!"

De grote geleerde rabbi Jehosjoea bleef openstaan voor nieuwe interpretaties. Dat past helemaal in de traditie dat de stem van Sinaï doorgaat. In de Midrasj-verzameling Exodus Rabba wordt dat zo verwoord:⁴⁸

Niet alleen de profeten hebben hun profetie ontvangen van de Sinaï, maar ook de geleerden die opstonden in iedere generatie, elk ontving het zijne van Sinaï. Zoals ook geschreven staat "al deze dingen sprak de Eeuwige tot jullie hele gemeenschap (...) een grote stem die nooit ophoudt".⁴⁹

Jezus stond in een traditie waarin de Tora de centrale leidraad voor het leven is. Als twaalfjarige was hij al niet weg te slaan bij de leraren in de Tempel. Hij eerbiedigde de Tora maar volgde de gangbare interpretaties niet slaafs. Zelfverzekerd interpreteerde hij de wetten en regels volgens de geest van de wet, en hij ging confrontatie daarbij niet uit de weg.

Terug naar de beginvraag

Ik begon met de vraag hoe het komt dat er in het christendom zo weinig aandacht wordt besteed aan de Tora. Vervolgens heb ik aan de hand van de eerste verzen van Johannes laten zien hoe deze evangelist oude en geliefde beelden van het woord van God als licht- en levengever overbracht op Jezus. Jezus nam zo gaandeweg de plaats in van de Tora, die daardoor overbodig leek te zijn geworden, zelfs voor de joodse volgelingen van Jezus.

Toen bleek dat het evangelie grote aantrekkingskracht had buiten de joodse kring tot wie Jezus zich uitdrukkelijk richtte, kwam de vraag op welke regels aan de niet-joden opgelegd moesten worden. Enkele gelovigen die tot de partij van de Farizeeën behoorden vonden dat deze nieuwe gelovigen in feite joods moesten worden en daarmee ook aan de besnijdenis gehouden zouden zijn.⁵⁰ Jakobus bracht daar tegenin dat God van meet af aan van plan was geweest om zich ook een volk uit de heidenen bijeen te roepen. Dat ging dus om een nieuw verbond met niet-joden. En dat hield in dat ze niet gehouden zouden zijn aan de besnijdenis, die immers een exclusief verbondsteken was voor de nakomelingen van Abraham.⁵¹ De Tora van Mozes werd verder niet afgewezen of overbodig verklaard.⁵² Het zware juk waar Petrus over sprak slaat waarschijnlijk op de strengste interpretaties van de wet, waar het verlossende woord van rabbi Jezus, "mijn juk is zacht en mijn last is licht", tegenover wordt gesteld.

Tot slot nog even weer terug naar de joodse context van Jezus' leer. In de Talmoed staat een bekend verhaal over iemand die zich wilde bekeren.⁵³ Hij wendde zich tot de strenge rabbi Sjammai en zei: "Ik wil me bekeren tot het jodendom onder voorwaarde dat u me de Tora kunt uitleggen terwijl ik op één been sta." Sjammai joeg hem boos weg. Toen ging hij naar de als mild bekend staande Hillel en zei: "Bekeert u me maar." Hillel antwoordde: "Wat gij niet wilt dat u geschiedt, zo doet dat ook een ander niet."⁵⁴ Dat is de hele Tora, de rest is uitwerking en commentaar: ga studeren!" Hillel doet hier een slimme zet: ogenschijnlijk vereenvoudigt hij de Tora op een haast absurde en onverantwoorde manier. Maar het venijn zit in de staart: ga studeren! De bekeerling is spé krijgt een

opdracht mee: met in zijn achterhoofd de essentie die Hillel hem meegaf moet hij nu zelf aan de studie om te leren wat het wezen van de Tora betekent voor het dagelijks leven.

Hillel en Sjammai waren tijdgenoten van Jezus, en de manier waarop Jezus met mensen en met de traditie omging doet sterk denken aan Hillel's manier: mild, met compassie,⁵⁵ en open, maar met respect voor de Tora en de traditie. Als de Kerk Jezus daarin wil navolgen, dan vereist dat dus studie van de bronnen en de hermeneutische principes die daarin gebruikt worden. Talenkennis en dialoog met joodse gesprekspartners zijn daarbij onontbeerlijk. Dat is niet iedereen gegeven, maar degenen die zichzelf theoloog willen noemen of leiding willen geven aan een kerkelijke gemeente, kunnen en mogen zich er niet aan onttrekken.

Dankwoorden

Ik kom tot een afronding en daarin passen woorden van dank. Het was voor mij een groot voorrecht om mij beroepshalve met de bestudering van de Bijbel en de joodse uitleg daarvan bezig te mogen houden en om studenten de werktuigen aan te reiken om ook uit die bronnen te kunnen putten, voor zowel hun persoonlijke leven als voor hun taak in de Kerk en de wereld.

Ik dank de PThU en haar rechtsvoorganger de ThUK in Kampen voor het in mij gestelde vertrouwen en het huidige College van Bestuur voor het voortzetten van het docentschap door de aanstelling van dr. Lieve Teugels. Ook de aanstelling van dr. Barry den Hartog als onderzoeker intertestamentair jodendom in Groningen is een bemoedigend signaal dat de aandacht voor de joodse bronnen niet wordt vergeten.

Het plezier van het werk als docent en onderzoeker aan de PThU is voor een groot deel mee te danken aan het ondersteunende personeel. Dank jullie wel.

Ik dank de collega's van Sources voor de fijne en hartelijke samenwerking in onderzoek en onderwijs.

Ik dank de collega's uit de verschillende projecten van ons Targoem-instituut, daarbij noem ik met ere de naam van

Johannes de Moor als *pars pro toto*. Wat hebben we samen veel neergezet!

Ik dank de collega's uit de Nederlands-Israëliëse onderzoekssamenwerking. Ik noem als man van het eerste uur Marcel Poorthuis die mij, en daarmee de PThU, bij deze samenwerking betrokken heeft.

Ik dank de collega's uit de verschillende joods-christelijke overlegorganen, met name de Protestantse Raad voor Kerk en Israël voor hun betrokkenheid bij het werk van de leerstoel en het Centrum voor Israëlstudies voor de samenwerking bij de predikantenreizen naar Israël.

Geachte curatoren, leden en oud-leden van de Stichting ter bevordering van het wetenschappelijk onderwijs in de Judaïstiek:

Zonder uw inspanningen was er geen bijzondere leerstoel Judaïca geweest. Uw doorzettingsvermogen, nu al meer dan 20 jaar, gevoed door een groot besef van het belang van het wetenschappelijk onderwijs in de Judaïstiek, zal vast leiden tot een herstart van de bijzondere leerstoel, of beter nog tot een vaste plaats in de formatie.

Ik eindig met een tekst uit het al eerder geciteerde hoofdstuk Spreuken 8 over de Wijsheid die door Jezus Sirach gelijk gesteld wordt aan de Tora:⁵⁶

Wie mij liefhebben heb ik ook lief, en wie me zoeken zullen me vinden.

Ik heb gezegd.

---

¹ Deze rede werd uitgesproken op 19 december 2016 ter gelegenheid van mijn afscheid als docente Semitische talen en rabbinica en als bijzonder hoogleraar Jodendom en joods-christelijke relaties aan de PThU. De leerstoel werd gefinancierd door de Stichting tot Bevordering van Werenschappelijk Onderwijs in de Judaïstiek (<http://www.stichtingwojudaistiek.nl/>). Ten behoeve van geïnteresseerde lezers zijn er verklarende noten en bibliografische verwijzingen toegevoegd. Ik gebruik een eenvoudige transcriptie van het Hebreeuws, Aramees en Grieks. Voor het Hebreeuws volg ik H. Heikens et al. (samenstellers), *Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands* (den Haag: Sdu uitgevers, 2002).

² A. Houtman et al. (red.), *Religious Stories in Transformation: Conflict, Revision and Reception*, Jewish and Christian Perspectives 31 (Leiden: Brill, 2016).

³ Genesis 12:1-3.

⁴ Genesis 17:9-14.

⁵ Genesis 15:13, Galaten 3:16-18.

⁶ Handelingen 15:1.

⁷ Handelingen 15:5.

⁸ *De specialibus legibus*, 149-150 (T.E. Page et al. (red.), *Philo; with an English translation by F.H. Colson and G.H. Whitaker*, Cambridge: Harvard University Press, 1966-71; deel 8, 100-103).

⁹ Zie voor een heldere uiteenzetting T. Hegg, "Acts 15 and the Jerusalem Council: Did They Conclude the Torah Was Not for Gentiles?", <http://www.torahresource.com/pdf-articles/acts-15-and-the-jerusalem-council.pdf>.

¹⁰ Met vroeg-rabbijnse literatuur beperk ik me tot Palestijnse werken tot ongeveer de 5e eeuw.

¹¹ C. Hezser, "Rabbinische Gleichnisse und ihre Vergleichbarkeit mit neutestamentlichen Gleichnissen", in: *Hermeneutik der Gleichnisse Jesu*, red. R. Zimmermann (Tübingen: Mohr-Siebeck, 2008), 236.

¹² Zie <https://www.parabelproject.nl/>

¹³ Daniel Boyarin omschrijft dit liever als een midrasj op Genesis 1:1-5, zie D. Boyarin, "Logos, a Jewish Word: John's Prologue as Midrash", in: *The Jewish Annotated New Testament*, red. A.-J. Levine en M.Z. Brettler (New York: Oxford University Press, 2011), 549. Wat betreft de opbouw ben ik het met hem eens, maar qua esthetiek en door de plaatsing aan het begin van het evangelie is het zeker ook een hymne.

¹⁴ Voor achtergrond en datering, zie bijv. E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1992), 134-137.

¹⁵ In de LXX 32:6.

¹⁶ In de LXX 106:20.

¹⁷ 20 v.g.j.-50 g.j.

¹⁸ *Quis Rerum Divinarum Heres Sit*, 205-206 (Page, *Philo*, deel 4, 384-387).

¹⁹ NB de LXX gebruikt hier *hremata*, 'uitspraken'.

²⁰ Deut 6:1-2, 24

²¹ De basisbetekenis van het woord *torah* in het Hebreeuws is 'richtlijn / instructie'.

²² De Wijsheid van Jezus Sirach 24:8-11, 23.

²³ Bijv. b.Pes 54a, b.Ned 39b, Tanchoema Naso 11, Midrasj Spreuken 8:5, Pirkee de Rabbi Eliëzer 3:5.

²⁴ Een manuscript leest *jikkon*, wat zou leiden tot de vertaling "werd zijn naam vastgesteld". Dit wordt gesteund door de Targoem op de Psalmen die vertaalt "voor de zon werd geschapen werd zijn naam vastgesteld".

²⁵ Voor een andere mogelijke opvatting over de incarnatie van de Tora, namelijk in de levens en lichamen van hen die de Tora bestuderen, zie bijv. E. Ottenheijm, "Belichaamde Tora: Toramystiek in Avot 5:22 volgens de versie in ms. Kaufmann", *NTT* 63.1, 51-66.

²⁶ Het Grieks gebruikt hier *nomos*, "gewoonterecht, conventie".

²⁷ L.A. Groote, "In den beginne...?", *Alef Beet* 11.2 (2001), 33-34; M.F.J. Baasten, "Beginnen bij het begin – over Genesis 1:1", *Alef Beet* 12.1 (2002), 13-26; L.A. Groote, "In den beginne...? En wat volgt", *Alef Beet* 13.1 (2003), 38-41; M.F.J. Baasten, "Nogmaals over Genesis 1:1-3", *Alef Beet* 13.2 (2003), 39-59.

²⁸ Genesis Rabba 3:6 (Palestina 5e eeuw). Zie ook bijv. b.Chagiga 12a.

²⁹ Volgens ms Paris Bibliothèque Nationale Hébr 110, zie M.L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch According to Their Extant Sources*, 2 delen, *Analecta Biblica* 76 (Rome: Biblical Institute Press, 1980), I.43.

³⁰ A.F. Segal, *Two Powers in Heaven: Early Rabbinic Reports About Christianity and Gnosticism*, *Studies in Judaism in Late Antiquity* 25 (Leiden: Brill, 1977), 79; R. Hayward, *Divine Name and Presence: The Memra* (Totowa, N.J.: Allanheld, Osmun, 1981), 5. Hetzelfde probleem deed zich voor in de vroege kerk, waar Jezus werd gezien als het scheppingsinstrument. Zie behalve het geciteerde vers in Johannes 1:3, ook bijvoorbeeld Hebreeën 1:2: "zijn zoon (...) door wie hij de wereld heeft geschapen". Zie voor de identificatie van Jezus met de *logos* en de Eeuwige ook het boeiende artikel van mijn collega Riemer Roukema, "Jesus and the Divine Name in the Gospel of John", in: *The Revelation of the Name YHWH to Moses: Perspectives from Judaism, the Pagan Graeco-Roman World, and Early Christianity*, red. G.H. van Kooten, *Themes in Biblical Narrative* 9 (Leiden: Brill, 2006), 207-223.

³¹ Spreuken 8:35a.

³² 3e-4e eeuw, zie M.B. Lerner, "The Tractate Avot", in: *The Literature of the Sages*, red. S. Safrai, Crint (Assen: Van Gorcum 1987), 263-276, pp. 273-275.

³³ P.W. van Boxel, *De Wijsheid van de Vaderen: Het Misjnatractaat Avot vertaald en toegelicht* (Kampen: Kok, 1994), 139. Zie ook het eerdere aangehaalde Psalmvers 107:20.

³⁴ Het licht wordt in Psalm 27:1 geassocieerd met de Eeuwige zelf: "De HEER is mijn licht en mijn redding". In de Zohar (III.11b-12a) vergelijkt Rabbi Sjimon bar Jochai de tien scheppingswoorden met de tien geboden naar aanleiding van Numeri 7:86 "elk tien". Volgens deze uitleg corresponderen de tien scheppingswoorden met de tien geboden. Het eerste gebod luidt "Ik ben de HEER uw God (...)." Het eerste scheppingswoord luidt: "'Er zij licht', en er was licht." Uit Psalm 27:1 "De HEER is mijn licht en mijn redding, wie zal ik vrezen", mogen we afleiden dat het geloof in de Heilige gezegend zij hij "licht" genoemd wordt.

³⁵ Dit wordt ook wel in verband gebracht met Philo, *De Fuga et Inventione* 110 (Page, *Philo*, deel 5, 68-69). Zie E.E. Urbach, *The Sages: Their Concepts and Beliefs* (Jeruzalem: Magness Press, 1979), I.209-210.

³⁶ R. Le Déaut, *La Nuit Pascale: Essai sur la Signification de la Pâque Juive à partir du Targum d'Exode xii 42* (Rome: Institut Biblique Pontifical, 1963), 339-371; M. Black, *An Aramaic Approach to the Gospels and Acts; with an Appendix on the Son of Man* (Oxford: Clarendon Press, 1967), 305.

³⁷ Matteüs 26, Marcus 14, Lucas 22, Johannes 13.

³⁸ Zie R. Le Déaut, *La Nuit Pascale*, 215; A. Díez Macho, *Ms. Neophyti 1. II Exodo* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1970), 76-79; Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch*, I.167, II.126. We horen hierin Genesis 1:3 "God zei: 'Er zij licht,' en er was licht." In de Palestijnse Targoem Neofiti is dit vertaald als "De Memra van de Eeuwige zei: 'er moet licht komen,' en er was licht overeenkomstig de verordening van zijn Memra."

³⁹ Voor een korte samenvatting van het onderzoek, zie W.F. Smelik, *The Targum of Judges* (Leiden: Brill, 1995), 107-111.

⁴⁰ Voor een opsomming van de verschillende termen, zie bijv. H.L. Strack en P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, 8^e editie (München: C.H. Beck's, 1982), II.302-333.

⁴¹ Zie bijvoorbeeld het klassieke werk F.W. Weber, *Ju□dische Theologie auf Grund des Talmud und verwandter Schriften, gemeinfasslich dargestellt* (Leipzig: Do□rffling & Franke, 1897), 180-184.

---

⁴² Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk "The fourth Gospel and the Targumic Memra", in: P.V.M. Flesher en B. Chilton, *The Targums: A Critical Introduction* (Waco, Texas: Baylor University Press, 2011), 423-436.

⁴³ De verschillende weergaven kunnen worden gecheckt via *The Comprehensive Aramaic Lexicon*, <http://cal1.cn.huc.edu/>

⁴⁴ S. Schoon, *De Weg van Jezus: Een christologische heroriëntatie vanuit de Joods-Christelijke ontmoeting* (Kampen: Kok, 1991), 99-104.

⁴⁵ Marcus 10:19, Lukas 18:20.

⁴⁶ Ibid., 102. Zie ook G. Theissen en A. Merz, *Der Historische Jesus: Ein Lehrbuch*, 2^e ed. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997), 317-318.

⁴⁷ B.Chag 3a.

⁴⁸ Exodus Rabba 28:6.

⁴⁹ Deut 5:19 in de Hebreeuwse tekst, 5:22 in de vertalingen. De traditie volgt hier Targoem Onkelos die de tekst leest als *we-lo jasoef* "hij zal niet ophouden" in plaats van *we-lo jasaf* "hij voegde niet toe".

⁵⁰ Handelingen 15:5.

⁵¹ Handelingen 15:13-18.

⁵² Integendeel: in zijn brief benadrukt Jakobus keer op keer dat geloof zonder daden dood is. Zie bijv. Galaten 2:14-8.

⁵³ B.Sjabbat 31a.

⁵⁴ Jezus geeft dezelfde gouden regel, maar dan in de positief geformuleerde versie, in Matteus 7:12 en Lucas 6:31.

⁵⁵ Zie de Diërede 2016 van Annette Merz "Compassie in de evangeliën. Nieuwtestamentische kanttekeningen bij een actueel discours" (beschikbaar op de PThU website).

⁵⁶ Spreuken 8:17, De Wijsheid van Jezus Sirach 24:23.

Protestantse Theologische **Universiteit**

